

Les Rites de Passage

Arnold van GENNEP

8. Laidotuvės

Pirmąsyk susidūręs su laidotuvių apeigomis tikiesi atskyrimo ritualus būsiant jų ryškiausių dėmenis, palyginti su peržengimo bei įjungimo ritualais, kurie turėtų būti tik vos žymūs. Tačiau ištyrus duomenis pasirodo, jog atskyrimo ritualai tėra labai negausūs ir labai paprasti, o peržengimo ritualai kartais trunka taip ilgai ir yra tokie sudėtingi, kad nusipelno būti laikomi kone autonomiškais. Ir galiausiai tie laidotuvių ritualai, kuriais mirusysis įvedamas į mirusiųjų pasaulį, yra išplėtoti labiausiai ir turi didžiausią reikšmę.

Vėlgi esu priverstas pasitenkinti vos keliomis trumpomis pastabomis. Kiekvienam žinoma, kad laidotuvių ritualai labai įvairuoja priklausomai nuo tautos, taip pat nuo mirusiojo lyties, amžiaus bei socialinės padėties. Vis dėlto šioje nepaprastoje detalių įvairovėje galima išskirti tam tikras vyraujančias ypatybes, be to, kai kurias iš jų aš ketinu klasifikuodamas apjungti.

Laidotuvių ritualai dar sudėtingesni, kai vienoje ir toje pačioje tautoje gyvuoja skirtingos ar net prieštaringos pomirtinio pasaulio sampratos, kurios dargi gali tarpusavyje susimaišyti, ir tą sumaištį savo ruožtu atspindi ritualai. Pagaliau žmogų dažnai manoma esant sudarytą iš keleto dėmenų, kurių pomirtinis likimas nevienodas, – tai kūnas, gyvybinė jėga, kvėpavimo siela, siela-šešėlis, siela-nykštukas, siela-gyvūnas, kraujo siela, siela-galva ir t.t. Vieni iš šių dėmenų amžini, kiti tveria tik kurį laiką, o dar kiti miršta iškart. Toliau ketinu abstrahuotis nuo visų šių variantų, nes jie lemia tik formalų ritualų sudėtingumą, bet ne jų vidinę struktūrą.

Gedulas – kurį anksčiau laikiau sudarytą vien iš tabu bei negatyvių praktikų, turinčių izoliuoti mirusįjį nuo visuomenės, nes mirtis jį fiziškai paverčia sakraliu, nešvariu,¹ – dabar man atrodo kiek sudėtingesnis reiškinys. Tai pereinamasis tarpsnis išlikusiems gyviesiems, kurie patenka į jį per atitinkamus atskyrimo ritualus ir išeina iš jo per įjungimo atgal į visuomenę ritualus (gedulo pabaiga). Kai kuriais atvejais gyvųjų vidurinis pereinamasis tarpsnis sutampa su mirusiųjų pereinamuoju tarpsniu,² ir pirmojo pabaiga sutampa su antrojo pabaiga – t.y. su

velionio įvedimu į mirusiųjų pasaulį. Taip tarp habių Nigerijos plokštikalnėje „sakoma, jog našlystė trunka tol, kol mirusiojo klajojanti siela arba nukeliauja pas dieviškąsias protėvių dvasias, arba pergimsta“.³

Gedulo metu gedintys gyvieji kartu su mirusiuoju sudaro vieną ypatingą grupę, atsidūrusią tarp gyvųjų ir mirusiųjų pasaulio, todėl kaip greitai gyvieji šią grupę paliks, priklausos nuo to, kaip artimi jie yra mirusiajam. Gedulo reikalavimai remiasi giminystės laipsniu ir kiekvienoje tautoje yra susisteminti pagal savitą to giminystės laipsnio nustatymo būdą (pagal tėvą, pagal motiną, pagal abu ir t.t.). Užtat atrodo visai pagrįsta, kad našliai bei našlės šiai ypatingai sričiai turi priklausyti ilgiausiai, išeina iš jos tik per atitinkamus ritualus ir tik tuomet, kai nebegalima išžiūrėti su ja netgi tokio fizinio ryšio kaip, pavyzdžiui, neštumas. Ritualai, panaikinantys visus elgesio reikalavimus (kaip kad ypatingas apdaras) bei draudimus, taikomus gedulo metu, laikytini reintegracijos į visuomenę ritualais (arba į visą visuomenę plačiausia prasme, arba į tam tikrą apibrėžtą grupę) ir yra tos pat prigimties kaip neofitų reintegracijos ritualai po iniciacijos.

Gedulo metu visiems, kas yra jo paliesti, socialinis gyvenimas sustoja, ir trunka gedulas tuo ilgiau, kuo glaudesni buvo jų socialiniai ryšiai su velioniu (ypač našlėms, giminėms) ir kuo aukštesnė buvo velionio socialinė padėtis. Jeigu mirusysis buvo genties vadas, gyvenimas sustoja visai genčiai. Gedulas tuomet būna viešas, paskelbiamos išieginės dienos, o mirus kai kuriems smulkiems Afrikos karaliukams, netgi „laisvo elgesio periodas“. Kinijoje kaip tik šiuo metu (1908 m.), susidarius naujoms politinėms, ekonominėms bei administracinėms aplinkybėms, mėginama sušvelninti tą pritrenkiantį poveikį, kokį padarė visuomenei imperatoriaus bei imperatorienės regento mirtys.⁴ Anksčiau socialinis gyvenimas Kinijoje tokiu atveju daugeliui mėnesių visiškai sustodavo, netgi namuose, kas šiais laikais paprasčiausiai reikštų katastrofą.

Laidotuvių ritualų pereinamojo tarpsnio pagrindinis fizinis požymis – ilgesnis ar trumpesnis palaikų arba karsto laikymas mirusiojo namuose (kaip kad budynėse),

svetainėje ar kitur. Bet tai tėra tų ritualų, į kuriuos jau buvo atkreipęs dėmesį Lafitau, sušvelninta forma. „Itin laukinėse tautose mirusiųjų kūnai į kapą pirmiausia patalpinami tik laikinam saugojimui. Po tam tikro laiko su jais vėl atliekamos apeigos, ir laidotuvės tęsiasi“.⁵ Toliau jis aprašo karibų ritualus: „Jie įsitikinę [mirusįjį] tol neinant į vėlių šalį, kol jis visai nepraranda kūno“.⁶ Pereinamasis tarpsnis taip pat buvo sudominęs Michailovskį.⁶ Pagrindinis šio tarpsnio ritualas – arba palaikų sunaikinimas, arba laukimas, kol jie sunyks savaime. Kaip tik tuo, pavyzdžiui, remiasi Madagaskaro becilėjų apeigos, kurių pirmoji ritualų serija atliekama belaukiant, kol kūnas suirs jo laikymo vietoje (kur jo puvimas pagreitintas greta kūrenama ugnimi), o tada pradeda antroji – griaučių laidojimas.⁷

Kitais atvejais pereinamasis tarpsnis kartais būna padalytas į kelias dalis, ir postliminaliniu periodu jo trukmė surikiuojama atminais (po savaitės, dviejų savaičių, mėnesio, keturiasdešimties dienų, metų ir t.t.), savo prigimtimi panašiais į vestuvių, gimimo, kartais ir iniciacijos metinių paminėjimus.

Kadangi Indonezijoje laidotuvių stadijos jau yra nuodugnai iširtos,⁸ pasitelksiu pavyzdžių iš kitų kraštų. Todų apeigos panašios į indoneziečių ritualus.⁹ Juos sudaro kremacija, palaikų saugojimas ir pelenų palaidojimas, taip pat akmenų rato aplink juos pastatymas. Visa procedūra trunka kelis mėnesius. Mirusieji keliauja į Amnodrą, požeminį pasaulį, kur jie vadinami *Amatol*. Kelias ten skiriasi priklausomai nuo klano ir yra apsuptas kliūčių. „Blogieji“ nuo siūlo tilto krenta į upę, ant kurios kranto paskui kurį laiką gyvena, susimaišydami ten su įvairiausių kitų genčių atstovais. Jaučiai irgi eina į Amnodrą. Amatoliai ten daug vaikšto, o kai jų kojos nudyla ligi kelių, grįžta į žemę. Obdoro ostiakai¹⁰ išneša iš namų viską, išskyrus velionio įrankius, o šis aprenkiamas ir padedamas į skobtinį luotą. Šamanas klausia velionio, kodėl tasai numirė. Jis nugabenamas į savo klano laidojimo vietą ir taip su visu luotu pastatomas ant išalusios žemės kojomis į šiaurę, apdėtas visais tais daiktais, kokių tik jam aname pasaulyje gali prireikti. Velionį laikoma dalyvaujant vaišėse, čia pat iškeliamose gedėtojų, kurie paskui išsiskirsto. Giminaitės moterys pasidaro velionio pavidalo lėlę ir kasdien ją rengia, prausia bei maitina pustrėčių metų, jei velionis vyras, arba dvejus metus, jei moteris.¹¹ Tuomet lėlė pernešama ant kapo.

Gedulas trunka penkis mėnesius vyrui ir keturis mėnesius moteriai. Velionis keliauja ilgą ir kankinantį kelią į šiaurę, kur plyti tamsus ir šaltas mirusiųjų pasaulis.¹² Kelionės trukmė, regis, sutampa su laiku, kurį laikoma

lėlė. Taigi matome preliminarinių ritualų seriją, pereinamuosius ritualus ir laidotuvių pabaigą, kai velionis pasiekia savo paskutinę buveinę.

Šiaurinių ostiakų mirusiųjų pasaulis yra anapus Obės žiočių, Šiaurės vandenyne.¹³ Jį apšviečia tik mėnulis. Nebetoli ligi šio mirusiųjų pasaulio kelias išsišakoja į tris šakas, vedančias prie trijų įėjimų: vienas – nužudytiesiems, skenduoliams, savižudžiams ir t.t., kitas – viškiams nusidėjėliams, o trečias – tiems, kurie nugyveno padorų gyvenimą. Irtyšiaus ostiakų anas pasaulis yra danguje. Tai graži šalis, užlipama keletu kopėčių, iš kurių kiekvienos yra nuo trijų šimtų ligi tūkstančio pėdų ilgio, arba grandine. Iš ten žemėn kartais nusileidžia dievai, šventi lokiai (galbūt totemai),¹⁴ kai kurie mirusieji, bent jau taip byloja senovės padavimai.¹⁵ Man regis, ir čia laikas, kurį laikoma lėlė, turi būti susijęs su tariamos kelionės į aną pasaulį trukme.

Indijos kolų laidotuvių apeigos pateikia gerą pavyzdį, kaip kombinuojami žinomi profilaktiniai ritualai su perėjimo ritualais.¹⁶ Jų eilės tvarka tokia: 1) Iškart po mirties kūnas paguldomas ant žemės, „kad siela lengviau rastų kelią į mirusiųjų namus“, kurie yra po žeme. 2) Kūnas nuprausiamas ir nudažomas geltonai atbaidyti piktosioms dvasioms, kurios sutrukdytų sielos kelionę. 3) Dėl tos pat priežasties susirinkę giminės bei kaimynai gailiai klykauja. 4) Kūnas paguldomas ant pakyls kojomis link išėjimo, kad siela nerastų kelio atgal į trobą, dėl tos pat priežasties ir procesija eina aplinkiniais keliais. 5) Eisenoje negalima dalyvauti vaikams, moterys rauda, vyrai tyli. 6) Kiekvienas vyras nešasi po sausą šakalį, kurį paskui mes į laužą. 7) Ant laužo kartu padedama ryžių bei mirusiojo lyčiai būdingi reikmenys, o lavono burnon pridėdama ryžių pyragaičių bei sidabrinų pinigėlių kelionei, nes siela išlaiko kūno pavidalą. 8) Moterys pasitraukia, ir uždegamas laidotuvių laužas.¹⁷ Kartu sudeginami ir mirusiojo patiesalai, irgi siekiant užkirsti kelią jo sugrįžimui. 9) Vyras surenka apdegusius kaulėlius, sudeda juos į puodynę ir parneša ją atgal į velionio namus, kur ji pakabinama prie stulpo. 10) Pakeliui barstomi ryžiai, priešais duris padedama maisto – vis tam, kad jei velionis, nepaisant visų atsargumo priemonių, vis dėlto sugrįžtų, tai užuot kam nors pakenkęs, turėtų ką pavalgyti. 11) Visi velionio asmeniniai daiktai išnešami kuo toliau šalin, nes jie jau tapo nešvarūs, be to, juose gali tūnoti pats velionis. 12) Namai nuskaistinami iškeliant juose pašventintas vaišes. 13) Po kurio laiko atliekamos velionio „sužadėtuovės“, arba „sąjunga su požemių gyventojais“. Dainuojamos vestuvinės dainos, šokama, o moteris, nešanti puodynę, šokinėja

iš džiaugsmo. 14) Vestuvininkų vilkstinė su muzika ir t. t. eina į velionio ir jo protėvių tėviškę. 15) Puodynė su mirusiojo kaulais nuleidžiama į nedidelį griovį, virš kurio pastatomas akmuo. 16) Dalyviai sugrįžę privalo nusimaudyti. Visi tie, kurie žūdami buvo sužaloti, kuriuos sudraskė tigras arba kurie tapo sumaitoti per koki nelaimingą atsitikimą, virsta piktosiomis dvasiomis ir į mirusiųjų šalį patekti negali. Be to, mirusiųjų šalis – tai protėvių namai, į kuriuos įžengti gali tiek tie, kas buvo susituokęs.¹⁸ Kartkartėmis jie sugrįžta į žemę, o kai nori, gali perginti į kurį nors savo giminės pirmagimį (ypač vaikaitį bei provaikaitį).¹⁹

Čia ne vieta lyginamajam pomirtinių pasaulių aprašymui.²⁰ Labiausiai paplitusi samprata jį esant analogišką mūsiškiam, tik malonesnį, ir jo visuomenę esant organizuotą taip pat, kaip ir čia. Taigi kiekvienas vėl sugrįžta į tą patį klaną, grupę ir prie to paties užsiėmimo kaip žemėje. Iš čia logiškai išseina, kad vaikai, kurie dar nėra tapę gyvųjų visuomenės nariais, neturi sau vietos ir mirusiųjų visuomenėje. Katalikų požiūriu, vaikai, mirę nekrikštyti, amžinai pasilieka tarpinėje zonoje, arba užmarštyje. Panašiai pusiau civilizuotose tautose dar neįvardyto, neapipjaustyto ar kitaip ritualiai nepripažinto mirusio vaiko kūnelis palaidojamas be įprastų apeigų, tiesiog išmetamas arba sudeginamas, juoba jei dar kalbamoje tautoje tikima jį išvis neturint sielos.

Kelionė į aną pasaulį bei įžengimas į jį apima keletą perėjimo ritualų, kurių detalės priklauso nuo to, kaip toli jis yra, ir nuo jo topografijos. Pirmiausia paminėčiau Mirusiųjų salas, aptinkamas senovės Egipto,²¹ Asirijos-Babilono,²² įvairių laikotarpių bei sričių graikų (plg. Hadą „Odisejos“ XI skyriuje),²³ keltų,²⁴ polineziečių,²⁵ australų²⁶ bei kitų tikėjimuose. Butent tokių tikėjimų pamatu atsirado paprotys suteikti mirusiajam tikrą arba miniatiūrinį luotą su irklais. Kitos tautos aną pasaulį įsivaizduoja kaip tvirtovę, apsuptą sienų (kaip kad Šeolas su užsklendžiamomis durimis – požeminė mirusiųjų buveinė žydų tradicijoje,²⁷ arba babiloniečių Aralu),²⁸ padalytą į atskirus skyrius (pavyzdžiui, senovės egiptiečių Duat), esantį ant aukšto kalno (kaip kad dajakai) arba kalno viduje (kaip hinduistai Indijoje).

Mums šiuo atveju svarbu tai, kad palydintieji velionių – kadangi jo laukia kelionė²⁹ – stropiai stengiasi aprūpinti jį visais reikalingais dalykais (apdaru, maistu, ginklais bei įrankiais, tarp jų ir maginės-religinės prigimties: amuletais, slaptažodžiais, ženklais ir t. t.), kurie užtikrintų jam saugią kelionę arba perėjimą ir palankų priėmimą, tarsi jis būtų gyvas keliautojas. Užtat kai kuriomis detalėmis šie ritualai sutampa su aptartaisiais 3-iame skyriuje.

Pavyzdžiui, lapiai pasirūpina ant kapo užmušti šiaurės elnią, kad velionis galėtų į savo galutinį tikslą sunkiu keliu nujoti juo raitas.³⁰ Kai kas įsitikinęs, kad kelionė trunka tris savaites, kiti sako, kad trejus metus.

Galima būtų suminėti daugybę panašių papročių. Tokį perėjimą, pavyzdžiui, mena senovės graikų „obolas (moneta) Charonui“.³¹ Šis ritualas užtiktas ir Prancūzijoje, kur velioniui būdavo įduodama didžiausia turima moneta, „kad jis aname pasaulyje būtų kuo geriau priimtas“.³² Jis tebežinomas ir šiuolaikinėje Graikijoje. Slavai velioniui įduoda pinigų kelionės išlaidoms apmokėti, o štai tarp Japonijos budistų jie skirti senelei keltininkei, kad perkeltų per Sanzu. Badagams tai užmokestis už perėjimą mirusiųjų gija. Musulmonai aštrų kaip išgalastas kardas tiltą gali pereiti tik būdami tyri, arba „geri“. „Zendavestijoje“ Činvat tiltą sergi šunys, kaip kad „Rigvedoje“ keturakiai (su žymėmis virš akių) Jamos šunys sergi takus, vedančius į vieną iš senovės indų anapusinių buveinių, savotišką olą, „uždarą ir slaptą vietą“, prieinamą tamsiaisiais požemiais.³³

Kartais kelių velioniui parodyti arba vesti vėlių būrius pavedama ypatingoms jėgoms: burtininkams, piktosioms dvasioms, dievybėms. (Senovės Graikijoje jos buvo vadinamos psichopompais – sielų vedliais į anapus.) Toksai Isidės bei Hermio-Merkurijaus vaidmuo gerai žinomas. Pasibaigus muskuokių (paprastai vadinamų Lapėmis) gedului, velionių į vėlių prerijas aname pasaulyje nulydi jaunas karys, kuris tuo kartu gauna mirusiojo vardą. Jis nujoja keletą mylių, padaro vingį ir aplinkiniu keliu sugrįžta. Mirusiojo vardas nuo šiol lieka jam, ir jis laikomas mirusiojo giminių įvaikiu.³⁴

Kalifornijos indėnai liuisenai atlieka dramatiškas apeigas, kuriomis tiesiog pasiunčia mirusiųjų vėles šalin nuo žemės ir „prisieja“, tarsi materialiu saitų pririša jas prie keturių dangaus kraštų ir ypač prie Paukščių tako.³⁵

Kadangi haidų vaizdiniai apie aną pasaulį pateikia pažįstamų temų kombinaciją, nupasakosiu juos detaliau. Kelias į aną pasaulį atveda prie savotiško užutėkio krantų, kurio kitame krante kaip tik ir yra vėlių šalis, iš kur šios pasiunčia velioniui savięgi plaustą. Pasiekęs aną krantą velionis imasi ieškoti žmonos. Tai užtrunka labai ilgai, nes kaimai čia išsibarstę taip pat kaip haidų žemėje, o kiekvienas mirusysis teturi vieną sau paskirtą žmoną. Mirdamas žmogus nurodo, kuriame kaime jis nori gyventi, ir atsiunčiami šaukliai jį kelionėje palydėti. Visi jam gausiai pridovanoja visa ko reikalinga, o laidotuvių giesmės padeda nuvykti į savo kaimą iškelta galva. Velionis vargšams žemėje likusiems savo giminaičiams siunčia visokias gėrybes. Vėlių šalyje šokami šventi

šokiai, visi linksminasi. Už šios šalies gyvena jos vadas, vardu Didysis Greitasis Debesis, atsakingas už lašišų gausą. Po kurio laiko velionis vėlių šalyje pasirengia kanoją, susirenka visą savo mantą ir, naujiesiems savo bendrams raudant, leidžiasi į šalį, vadinamą Ksada. Tai jo antroji mirtis, o dar jo laukia trečioji bei ketvirtoji. Miręs penktą kartą jis sugrįžta žemėn mėlynosios musės pavidalu. Kiti mano, kad visos keturios mirtys nutinka tik po kelių reinkarnacijų žmogumi. Be to, atskiros mirusiųjų šalys čia dar priklauso skenduoliams, mirusiems smurtine mirtimi, šamanams ir t.t.

Žemiau pateikiami laidotuvių ritualai, taikomi mirusiajam sava mirtimi. Mirusiojo veidas išpaišomas, uždedamas šventas galvos apdangalas, jis pasodinamas į karstą, kuriame pasilieka nuo keturių ligi šešių dienų. Dainuojamos specialios maginės dainos, pirmiausia klanų, o paskui priešingo klanų narių. Į „raudų ugnį“ liejami gėrimai, metama visokio maisto bei tabako lapų. Taip šie daugyšk pasidaugina, ir velionis pasiima juos į aną pasaulį. Giminės pasižymi gedulo ženklais – nusiskuta galvas ir išsitempa veidus degutu. Karstas išnešamas pro skylę sienoje ir nugabenamas į kapines, kuriose laidojami tik to paties klanų mirusieji.

Našlė dešimt dienų badauja, vietoj pagalvės po galva dedasi akmenį ir kasdien maudosi, neprausdama veido. Po to ji surenka būrį priešingo klanų vaikų ir surengia jiems vaišes. (Haidai yra egzogamai.) „Šios vaišės vadinasi ‘prisivertimas ištekėti’. Jų tikslas – užsitikrinti, kad kitąsyk ji ištekėtų už turtingesnio vyro ir kad ji pati ir jos naujasis vyras gyventų ilgai ir laimingai. Kitas informantas pridūrė, jog našlė laikosi taisyklių, panašių į taikomas paauglėms“. ³⁶ Trumpai tariant, nors šių ritualų užduotis – įvesti velionį tarp kitų klanų narių ir aprūpinti jį visu tuo, ko jam gali prireikti kelionėje bei aname pasaulyje, tuo pat metu jie yra profilaktiniai bei animistiniai (skylė namo sienoje, karstas, požemis ir t.t. užkerta kelią mirusiajam sugrįžti) arba profilaktiniai bei kontaktiniai (gedulas, maudymaisi ir t.t.).

Gerą perėjimo ritualų, kurių tikslas – įvesti velionį į mirusiųjų pasaulį, pavyzdį teikia Senovės Egipto laidotuvių ritualai. Čia aptarsiu tik Osirio ritualą, ³⁷ kurio esmė – velionio sutapatinimas, viena vertus, su Osiriu, o kita vertus, – su Saule. Manau, kad pirmiau tai turėjo būti du atskiri ritualai, kurie mirties ir prisikėlimo temos pagrindu tapo apjungti. Kaip kad Osiris, velionis suskaidomas į dalis ir paskui vėl sudedamas daiktan, taip pat jis miršta ir vėl atgimsta jau mirusiųjų pasaulyje, užtat turime ir kelis prisikėlimo ritualus. Kaip kad Ra (Saulė), velionis miršta kas vakarą, atsідūręs ant Hado

slenksčio. Jo mumija numetama į kampo ir paliekama. Tačiau ritualai, atliekami su juo naktį Saulės laive, po truputį jį atgaivina, ir iš ryto jis jau vėl gyvas ir pasirengęs savo kasdienei kelionei šviesoje virš gyvųjų pasaulio. Šie nuolatiniai atgimimai pagal Saulės ritualą tapo apjungti su vienkartinio velionio prisikėlimu jam pirmąsyk atvykus į Hada, sekant Osirio ritualu, taip kad ir šis prisikėlimas tapo kasdieniu. Šių susilieusių ritualų kartojimas savo ruožtu dera su bendru įsitikinimu, jog tai, kas yra šventa, magiška ir tyra, būtų prarasta, jei nebūtų periodiškai atnaujinama ritualais.

Toliau pateiksiu sinkretišką schemą pagal „Knygą apie tai, kas yra Hade“ ir „Durų knygą“. ³⁸ Įvairiais laikais bei įvairiose vietose buvo paplitę skirtingos Duat, egiptiečių Hado, sampratos, tačiau Tėbų žyniai iš jų samplaikų bei kombinacijų išrutuliojo išbaigtą planą. Jų Hadas yra „kaip milžiniška šventykla, labai ilga, padalyta į tam tikrą skaičių skyrių, kuriuos skiria durys, ir kiekviename gale turinčių po išorinį kiemą su pilonu (vartų statiniu), jungiančiu vidinį pasaulį su išoriniu pasauliu. ³⁹ Pirmą nakties valandą, Saulei numirus, „skaisčiosios“ sielos – tai yra, palaidotos pagal deramus ritualus ir aprūpintos reikiama talismanais – susirenka į Saulės laivą, ir joms atsidaro babūnų ir dvasių saugomos durys. Sielos, nepatekusios į Saulės laivą, pasmerktos amžinai vegetuoti prieškambarėje, laukiamajame. ⁴⁰

Pagal „Durų knygą“, durys prilygsta tvirtovių vartams ir prie įėjimo bei išėjimo yra saugomos dievo mumijos pavidalu, o iš kampų – dviejų urėjų (kobru), spjaušančių ugnimi, bei devynių dievų-mumijų. Praėjimą įgalina užkalbėjimas. ⁴¹ Pačią kelionę aprašo „Keleivio po aną pasaulį vadovas“. ⁴² Smulkesnių detalių skaitytoją nukreipsiu į cituotuosius darbus, tik noriu paminėti, jog kiekvieną skyrių nuo ankstesnio skiriančias duris atidaryti galima tik ritualinėmis priemonėmis. Trejų pirmųjų ir paskutiniųjų durų vardai nežinomi, o štai ketvirtųjų ir jas sekančiųjų vardai tokie: „Paslepiančiosios praėjimą“, „Dievų kolona“, „Papuštosios kardais“, „Osirio vartai“, „Stovinčiosios stačios (nepajudinamosios?)“, „Potvynio sargas“, „Būtybių didžiosios, gimdančios pavidalus“ ir „Hado dievus uždarančiosios“. Išeinama irgi per prieškambarį.

Šie „durų atidarymai“ turi atitikmenis kasdienėje ritualinėje praktikoje – tai navų (ertmė šventyklos sienoje) durų atidarymas: juosta nukirpta, antspaudas sulaužytas, sklendės atšautos. ⁴³ Prasideda dievo suskaidymas ir sudėjimas – ritualas, priklausantis ir laidotuvėms (burnos atvėrimas ⁴⁴ ir t.t.). Antrasis navos atidarymas tik patvirtina pirmąjį. Dievas nuprausiamas vandeniu

ir iškvėpinamas smilkalais, apsupamas šventomis juostomis, ištepamas dažais ir kvapniaisiais aliejais. Tada statula vėl pastatoma navoje ant smėlio – visai kaip mirusiojo mumija ir statula laidotuvių ritualu. Navos uždarymo ritualas prilygsta būdingam išėjimo iš šventyklos ritualui.⁴⁵

Taigi kasdienio dievo pagarbinimo ritualo objektas – kasdienis Ra-Osirio atgimimas. Savo ruožtu laidotuvių ritualai kartu ir 1) prikeldavo mirusįjį, mumifikavimo bei kt. būdais paversdavo jį dievu, ir 2) tikrą bei galutinę jo mirtį atmainydavo naktiniu atgimimu.⁴⁶ Taigi esama paralelių tarp laidotuvių ritualų, kasdienio religinio garbinimo, iškilmingo šventyklos atidarymo ir karūnavimo ritualo.⁴⁷ Vienu metu Ra, Osirio, karaliaus, žynio bei kiekvieno „skaistaus“ mirusiojo mirtis bei prisikėlimas, žinoma, yra kraštutinis atvejis iš visų man žinomų dramatiškų mirties ir prisikėlimo temos pavyzdžių. Reikia pridurti, jog ir gimimas gyvenimui žemėje buvo laikomas atgimimu.⁴⁸

Visi šie atgimimo ritualai gynė velionį nuo pakartotinės mirties kas dieną. Tikėjimas tokia galimybe aptinkamas daugelyje tautų, kartais persipynęs su įsivaizdavimu, jog po kiekvienos mirties velionis pereina iš vienos buveinės į kitą, kaip kad tarp haidų. Kai kurios čeremisų grupės tiki, kad žmogus miršta tik vienašyk, bet kitos, kaip antai Viatkos čeremisai, sako žmogų galint mirti septynis kartus ir tuomet pereinant iš vieno pasaulio į kitą, kol jis galiausiai pavirsta žuvimi.⁴⁹ Čeremisų ritualus sudaro velionio maitinimas, dažniausiai pradžioje ir paskui per „atminus“. Kai kurie vogulai bei ostiakai tiki, kad mirusiojo vėlė kurį laiką gyvena jūros dugne arba danguje, paskui po truputį mažta, kol pasiekia kokio nors mažo vabzdžio didumą arba pati pavirsta tuo vabzdžiu, o tada išnyksta visiškai; jų alimentarinius bei kitus su išlaidomis susijusius ritualus iš dalies galima paaiškinti šia pomirtinių įvykių seka. Vienas virš kito esančių pasaulių doktrina Azijoje paplitusi, jos būta ir mitraizme (septynios planetinės sferos ir atitinkamos viena kitą sekančios iniciacijos).

Kaip kad nepakrikštytų, negavusių vardo arba neinicijuotų vaikų, taip ir mirusiųjų, kuriems nebuvo atlikti laidotuvių ritualai, būklė yra apgailėtina. Jie niekuomet taip ir nepatenka į mirusiųjų pasaulį arba neįsijungia į tenykštę visuomenę. Tai patys pavojingiausi velionys. Jie norėtų vėl sugrįžti į gyvųjų pasaulį, bet kadangi to padaryti negali, tai tampa jo atžvilgiu svetimi ir priešiški. Jie neturi tų priemonių savo būčiai palaikyti, kurias kiti mirusieji randa mirusiųjų pasaulyje, todėl yra priversti kompensuoti jas gyvųjų sąskaita. Negana to, šiems mi-

rusiesiems, praradusiems namų židinių, kartais būdingas aštrus keršto troškimas. Užtat ir laidotuvių ritualai turi ilgalaikę naudą: jie padeda gyviesiems atsikratyti savo amžinaisiais priešais. Kurie iš mirusiųjų priskiriami benamiams, iš tautos į tautą skiriasi. Be ką tik minėtųjų, šiai kategorijai dar gali priklausyti praradusieji šeimas, savižudžiai, žuvusieji kelionėje, užmuštieji žaibo, mirusieji dėl pažeisto tabu bei kiti. Tai, ką sakau, galioja apskritai, nors tas pats veiksmas skirtingose tautose gali turėti skirtingus padarinius, ir noriu dar kartą pabrėžti, jog neteigiu perėjimo ritualų schemą esant absoliučiai visuotine ar absoliučiai būtina.

Ryšium su tuo noriu paminėti įvairius tikėjimus apie savižudžių pomirtinį likimą. Laschas išskyrė keturias jų kategorijas: 1) Savižudybė laikoma normaliu poelgiu, o savižudžio pomirtinis likimas yra toks pat kaip paprastų mirusiųjų. Sunkios ligos, sužalojimo ir t.t. atvejais savižudybė netgi gali būti priemonė sielai po mirties būti geros formos, ne nusikamavusiai ar sužalotai. 2) Už savižudybę aname pasaulyje atlyginama (kario, našlės ir t.t. savižudybės). 3) Savižudžio vėlė negali patekti tarp kitų vėlių ir turi klaidžioti tarp mirusiųjų ir gyvųjų pasaulių. 4) Už savižudybę aname pasaulyje baudžiama, ir savižudis yra pasmerktas klaidžioti tarp abiejų pasaulių tiek laiko, kiek būtų gyvenęs ligi savo natūralios mirties, arba priimamas tik į mirusiųjų pasaulio žemesniąją sritį, arba baudžiamas kankinimais (kaip kad pragaras) ir t.t.⁵⁰ Laidotuvių ritualų, skirtų profilaktikai bei apšvalymui, taip pat perėjimo ritualų pobūdis kiekvienai iš šių keturių kategorijų, žinoma, skiriasi.

Perėjimo ritualai aptinkami ir prisikėlimo bei reinkarnacijos ritualuose, nes siela, nors buvo atskirta nuo gyvųjų ir pervesta į mirusiųjų pasaulį, gali pakeisti kryptį ir pati arba verčiama kieno nors kito vėl pasirodyti tarp mūsų. Būdai kartais labai paprasti. Siela gali išsiskverbti į kokios nors moters iščias ir pasirodyti čia naujagimio pavidalu. Taip, pavyzdžiui, yra tarp Australijos aruntų, kurie mano, kad sielos tyko akmenyse, medžiuose ir t.t., iš kurių gali išokti į jauną, apkūnią, patrauklią moterį. Įvedimo į gyvųjų pasaulį ritualai tokiu atveju priklauso aptartiesiems gimimo bei vardo suteikimo ritualams.

Asamo lušajų genčių apeigos teikia gerą „amžinojo sugrįžimo“ pavyzdį.⁵¹ Mirusysis aprengiamas geriausiais savo rūbais ir sėdimoje padėtyje pririšamas ant pakylos iš bambukų, o šalia jo padedami jo lyčiai būdingi įrankiai bei ginklai. Paskerdžiama kiaulė, ožka arba šuo, ir giminės, draugai bei kaimynai bendrai vaišinasi. Velioniui irgi duodama maisto ir gėrimo. Vakarop jis

paguldomas į šalia namų iškastą kapą. Jo artimiausias giminaitis pasako atsisveikinimo kalbą ir paprašo jo parengti viską, ko reikia, ateisiantiems ir prisijungiantiems prie jo vėliau. Siela, lydima kiaulės, ožkos ar šuns sielų, be kurių pagalbos ji nerastų kelio, pasipuošusi bei su visais reikalingais daiktais eina į *Mi-thi-hua* šalį, kurioje gyvenimas sunkus ir kankinantis. Bet jei velioniui yra tekę užmušti žmogų ar žvėrį medžioklėje arba jeigu jis buvo iškėles visam kaimui puotą, jis eina į patrauklią šalį kitapus upės, kur nepaliaujamai puotauja. Kadangi moterys nei kariauja, nei medžioja, nei kelia puotas, jos negali patekti į šią gražią šalį, nebent jas tenai nusivestų jų vyrai. Po kurio laiko vėlė palieka tą ar kitą iš šių šalių ir sugrįžta į žemę širšės pavidalu. Vėl po kurio laiko ji pavirsta vandeniu ir išgaruoja kaip rasa, o jeigu ant vyro užkrenta rasos lašelis, manoma, kad šiam vyrui gims persikūnijęs mirusysis.⁵² Gimus tokiam vaikui, užmušami du viščiukai, o motina su vaiku nuprausiami. Pirmąsias septynias dienas vaiko siela praleidžia tupėdama, tarsi paukštis, ant savo tėvų rūbų ar kūnų, todėl jie stengiasi kuo mažiau judėti. Tuo metu aukomis maldoma namų dievybė. Atliekamos įvairiausios apeigos, o per vienas iš jų artimiausias giminaitis iš motinos pusės vaikui suteikia vardą – taigi vaikas tampa galutinai įtrauktas į klaną.

Kartais mirusiųjų sielos persikūnija tiesiog į gyvūnus, augalus ir t.t., ypač į toteminius. Tokiu atveju atliekami ritualai, priskiriantys velionį atitinkamai toteminei rūšiai.

Specialios vėlėms skirtos vietos kartais gali nebūti. Bent jau neretai nutinka, kad jų buveine tampa namų aplinka, kapas (votiakų „mirusiųjų trobelė“) arba kapinės (mandanų vadinamos „mirusiųjų kaimu“). Tokiu atveju pačios laidotuvės yra įvedimo į mirusiųjų pasaulį ritualas. Labai aišku tai pas čeremisus. Matyt, paveikti musulmoniškos totorių įtakos, čeremisai kartu tiki ir anuo pasauliu, panašiu į ostiakų dangų, pasiekiamą per katilą permesta kartimi arba kopėčiomis. Mordvių mirusiųjų buveinė irgi yra kapas arba kapinės.⁵³ Ryšys su gyvaisiais, vadinasi, ir pereinamasis tarpsnis šiais atvejais trunka ilgiau, nes, kaip sakyta, gyvųjų yra nuolat atnaujinamas arba bendromis vaišėmis, arba velionio lankymais bei maitinimais (pro skylę žemėje ir karste, pro nendrės stiebelį, paliekant maistą ant kapo ir t.t.). Tačiau visuomet ateina laikas, kai taip daryti iš pradžių imama vis rečiau ir rečiau ir galiausiai liaujamasi visai. Paskutiniai atminai arba paskutinis aplankymas užbaigia šiuos atskyrimo ritualus velionio atžvilgiu ir bendruomenės ar apibrėžtos grupės konsolidavimo ritualus gyvųjų atžvilgiu.

Toliau atskirai pateiksiu trumpą [laidotuvių] perėjimo ritualų apžvalgą. Nė nemanau, kad ji yra išsami, bent jau ne daugiau nei bet kuri kita šioje knygoje pateikiama apžvalga.

Atskyrimo ritualams, iš kurių kai kurie jau buvo aptarti, priskirtini: visokios procedūros, kuriomis kūnas išgabenamas iš namų; velionio įrankių, namų, brangenybių, turto deginimas; velionio žmonių, vergų, mylimų gyvūnų žudymas; apsplovimai, pasitėpimai bei apšvalymo ritualai apskritai; visokiausi tabu. Be to, esama fizinių atskyrimo priemonių: karstas, kapas, kapinės, pintas demblys, vieta medyje, ritualiniu būdu sukrauta ar ritualinę reikšmę turinti akmenų krūsnis. Itin iškilmingą apeigų pabaigą dažnai reiškia uždaroimas karstas ar užverčiamas kapas. Kartais kolektyviniais ritualais vėlės periodiškai išvaromos iš namų, kaimo bei genties teritorijos. Pasitaiko grumtynių dėl palaikų, paplitusių Afrikoje, kurios atitinka nuotakos pagrobimą. Jų tikroji reikšmė, regis, iki šiol liko nesuprasta: gyvieji nenori prarasti vieno savo nario, kol nepriverčiami jėga, nes praradimas sumažina jų socialinę galią. Tokios grumtynės tuo įnirtingesnės, kuo aukštesnės socialinės padėties velionis.⁵⁴ Paties lavono sunaikinimo (sudeginant, supūdant ir t.t.) tikslas yra išskaidyti mirusįjį į dalis, atskirti įvairius jo kūnus ir sielas. Kad ir ką apie tai sau manytų Hertzas, palaikai (kaulai, pelenai) naujuoju velionio pomirtiniu kūnu tampa labai retai.

Iš įjungimo ritualų pirmiausia paminėsiu bendras vaišes po laidotuvių ir atminų šventimus. Jų tikslas – sujungti visus gyvus grupės narius vieną su kitu, o kartais ir su velioniu. Taip, kad grandinė, nutrūkusi iškritus vienai grandžiai, vėl būtų sukabinta. Kartais tokio pobūdžio vaišės iškeliamos ir pasibaigus gedului. Kai laidotuves sudaro dvi pakopos (parengiamoji ir galutinė), giminių bendros vaišės paprastai būna pirmosios pabaigoje, jose manoma dalyvaujant ir velionį. Pagaliau kai vaišės keliamos visai genčiai, klanui ar kaimui, šauklio būgnas ar šūksmai suteikia joms dar daugiau kolektyvinio ritualo bruožų.

Įvedimo į aną pasaulį ritualai prilygsta svetingumo, įjungimo į klaną, įvaikinimo ir panašioms ritualams. Apie juos dažnai užsimenama sakmėse, kurių ašinė tema yra nusileidimas į Hadą arba kelionė į mirusiųjų šalį. Juos čia mena ir atitinkami tabu: nevalia kartu su mirusiaisiais valgyti nei gerti nieko, kas pagaminta jų šalyje, leisti jiems save paliesti ar apkabinti, priimti iš jų dovanas ir t.t. Kita vertus, gėrimas su velioniu reiškia prisijungimą prie jo bei kitų mirusiųjų, todėl įgalina keliauti

po jų šalį be jokio pavojaus, kaip kad ir sumokėtas muitas (moneta ir t.t.). Esama ir kitų ypatingų ritualų, tokių kaip mirusiojo smūgis kuoka naujai atėjusiajam per galvą,⁵⁵ krikščioniškas paskutiniojo patepimo sakramentas arba paprotys mirusįjį paguldyti ant žemės. Galiausiai šiai kategorijai, ko gero, priskirtini ir „mirusiųjų šokiai“, atliekami kai kurių Amerikos indėnų, Afrikos njajų,⁵⁶ slaptųjų bendruomenių bei kitų ypatingų maginių religinių grupių narių.

NUORODOS:

1. GENNEP, van. *Tabou et totémisme à Madagascar*, p. 40, 58–77, 88, 100–103, 338–339, 342.
2. Kaip tik tai George'as Alexander'is Wilkenas yra užtikęs Indonezijoje (Uber das Haaropfer: Und einige andere Trauergebräuche bei den Völker indonesiens. Iš: *Revue coloniale internationale*, 1886–1887, p. 254). Juo seka Robertas Hertz, šį atvejį apibendrinęs (Contribution à une étude sur la représentation collective de la mort. Iš: *Année sociologique*, X, 1905–1906, p. 82–83, 101, 105, 120). Iš tikrųjų gedulo trukmė, kaip kad bus parodyta toliau, dažniausiai priklauso nuo dviejų veiksnių.
3. DESPLAGNES. *Le plateau central nigérien*, p. 221; tikėjimus apie aną pasaulį žr. p. 262–268.
4. [Abu mirė 1908 m. lapkritį. Van Gennepas, matyt, kalba apie sumaištį, kurią Kinijoje sukėlė ekonominė bei politinė reforma ir apie dažnai nesėkmingus santykius su Europos vyriausybėmis. – Vertėjos į anglų kalbą Monikos B. Vizedom past., toliau M. V.]
5. LAFITAU. *Mœurs des sauvages américains*, II, p. 444.
6. МИХАЙЛОВСКИЙ, Н. М. *Шаманство*, I. Москва, 1892, p. 13.
7. Žr. GENNEP, van. *Tabou et totémisme à Madagascar*, p. 277–278.
8. HERTZ. La représentation collective de la mort, p. 50–66. Anapusinio pasaulio, kelionių į jį ir t.t. detalių aprašymų galima rasti: KRUIJT. *Het Animisme in den Indischen Archipel*, p. 323–385; darbas remiasi Tyloro, Wilkeno bei Le Tourneau teorijomis bei pažiūromis.
9. Žr. RIVERS. *The Todas*, p. 336–404; Amnodro aprašymą žr. p. 397–400. Šiuos ritualus aprašo ir THURSTON. *Ethnographic Notes in Southern India*, p. 145–146, 172–184.
10. Laikaisi informanto duoto pavadinimo, nors Obdoro ostiakai iš tikrųjų yra ostiakai, sumišę su samojedais, žr.: GENNEP, A., van. Origine et fortune du nom de pueple Ostiak. Iš: *Keleti Szemle: Revue orientale pour les Études Ouralo-Altaiques*, II. Budapest, 1902, p. 13–22.
11. ГОНДАТТИ. *Следы язычества у инородцев Северо-Западной Сибири*. Москва, 1888, p. 43. Autorius teigia, jog lėlė telaikoma šešis mėnesius. Jeigu velionis vyras, našlė kartu su lėle miega. Irtyšiaus ostiakai, pasak S. Patkanovo (ПАТКАНОВ, С. К. *Иртышские остяки*. Санкт-Петербург, 1897, p. 146), pastaraisiais laikais lėlė pakeitė pagalve ir velionio apatiniais.
12. БАРТЕНЕВ, В. В. Погребальные обычаи обдорских остяков. Iš: *Живая старина*, V. 1905, p. 487–492; ГОНДАТТИ. *Следы язычества у инородцев Северо-Западной Сибири*, p. 44.
13. Nesuprantu, kodėl Gondatis, kuriuo seka ir Patkanovas (*Иртышские остяки*, p. 146), vėliau sako mirusiųjų pasaulį esant po žeme, kai jis yra po vandeniu. Beje, vogulų bei ostiakų tikėjimuose esama kai kurių neabejotinų krikščionybės įtakų (velnias, pragaras, pomirtinė bausmė).
14. Žr. leidinyje *Revue de l'histoire des religions*, XL, 1899 mano reziumė Charuzino monografijai: KHAROUZINE, N. *Le serment par l'ours et le culte de l'ours chez les Ostiak et les Vogoul*.
15. ПАТКАНОВ, С. К. *Иртышские остяки*, p. 146.
16. Žr. HAHN, *Einführung in das Gebiet der Kolsmission*, p. 82–88.
17. Jei pernelyg smarkiai lyja, kūnas su ypatingomis apeigomis palaidojamas žemėje, tam kad po derliaus nuėmimo būtų vėl iškastas ir sudegintas. Tokiu atveju apeigos būna iš trijų etapų.
18. Apie tai dar žr. aukščiau, skyriuje „Sužadėtuvs ir vestuvės“.
19. Šį aprašymą čia paminėjau todėl, kad jis įrodo tai, kas pasakyta skyriuje „Gimimas ir vaikystė“, kalbant apie ritualą, kai naujagimis padedamas ant žemės (taip elgiasi ir kolai, žr.: HAHN, *Einführung in das Gebiet der Kolsmission*, p. 72) kaip ir numirėlis. Dietrichas (*Mutter Erde*, p. 25–29) pastarajai praktikai yra pririnkęs paralelių, ir aiškina ją kaip „sugražinimą Motinos Žemės glėbin“. Nesunku pastebėti, kad bent jau čia ši teorija nepriimtina. Dar norėčiau pridurti, jog mirusius vaikus kolai laidoja, o ne degina, „nes jie dar neturi sielų“ (kolas sielą įgyja tik savo vestuvių dieną) ir neturi teisės keliauti į protėvių šalį, o kremacija skirta kaip tik tam. Kita Dietricho teorija šiuo klausimu (*Mutter Erde*, p. 21–25) irgi žlunga.
20. Tarp kitų žr. TYLOR, *Primitive Culture*, sk. XIII.
21. Apie Aaru laukus bei salas, mirusiųjų teismą bei kelionę žr.: MASPÉRO, G. *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I. Paris: Hachette, 1895, p. 180 ir t., su bibliografija.
22. Ten pat, p. 574 ir t.
23. Tarp kitų žr.: ROHDE, E. *Psyche*. Tübingen: J. C. Mohr, 1898; DIETRICH, A. *Nekyia*. Leipzig: B. C. Teubner, 1893; REINACH, A. J. Victor Bérard et l'Odyssee. Iš: *Les essais*, 1904, p. 189–193.
24. MEYER, K. *The Voyage of Bran*. London, 1895.
25. ZEMMRICH, J. Toteninsel und verwandte geographische Mythen. Iš: *Internationales Archiv für Ethnographie*, IV, 1891.

26. STREHLOW, C., LEONHARDI. *Die Aranda und Luritja-Stämme in Zentral Australia*. Frankfurt am Main: Völker-Museum, 1907–1908, I, p. 15; II, p. 6.
27. Žr. SCHWALLY. *Das Leben nach dem Tode: Nach dem Vorstellung die alter Israel in dem Judentum einschliesslich Volksglaubens in Zeitalre Christi*. Giessen, 1892.
28. MASPÉRO, G. *Histoire ancienne...*, I, p. 693 ir t.
29. Apie sabėjų mirusiųjų pasaulį žr.: SIOUFFI. *Étude sur la religion des Soubbas*, p. 156–158; apie ten vedančius ir su-einančius kelius – p. 126–129; o apie atitinkamus laidojimo ritualus – p. 120, 121 (išn.), 124–126. Sielos kelionė trunka septyniasdešimt dvi dienas, o gedulas – tik šešias dienas. Bendros vaišės ir atminų vaišės absoliučiai privalomos. „Paskutinio kašnio“ ritualu mirusiajam, iškeliujančiam į aną pasaulį, patiekama „ko nors daugiau nei jo įprastas racionas, kurio tokiu atveju negana“.
30. ХАРУЗИН, Н. *Русские лопары*. Москва, 1890, p. 157–158. Daugiau šios rūšies duomenų žr.: МИХАЙЛОВСКИЙ, Н. М. *Шаманство*, I, p. 19–24.
31. Žr.: ANDREE, R. *Totenmünze*. 1889, p. 24; taip pat *Mélusine*, kur minėta.
32. THIERS, J. B. *Traité des superstitions*. Paris, 1667; kitas prancūziškas paraleles žr.: SEBILLOT. *Le folk-lore de la France*, I, p. 419, kur galima aptikti duomenų ir apie (požemine) jūrą, kurią tenka perplaukti pakeliui į pragarą.
33. Žr. OLDENBERG. *La religion du Véda*, p. 450–462; kita buveinė yra danguje. Oldenbergas teisus, manydamas šias dvi sampratas atsiradus nepriklausomai, tik paskui susimaišius, bet jos nėra susijusios vien su dualistinėmis sistemomis. Toks skirtingų tikėjimų vienoje tautoje gyvenimas yra gana dažnas reiškinys, ir vienu mirusiųjų lokalizavimas viename iš šių pasaulių, o kitų – kituose dažnai turi ne etinį, bet socialinį pamatą.
34. OWEN. *Folk-lore of the Musquakie Indians*, p. 83–86.
35. DU BOIS. *The Religion of the Luisenio Indians*, p. 83–87.
36. SWANTON, J. R. *Contributions to the Ethnology of the Haida (= Publications of the Jesup North Pacific Expedition, V, Part I)*. Leiden, 1905, p. 52–54; apie haidų pažiūras į pomirtinį gyvenimą žr. p. 34–37.
37. MASPÉRO, G. *Études de mythologie et d'archéologie égyptienne*, II: *Compte rendu de les hypogées royaux de Thèbes*. Paris: E. Leroux, 1893, p. 1–187; JEQUIER, G. *Le livre de ce qu'il y a dans l'Hadès: Version abrégée publiée d'après les papyrus de Berlin et de Leyde avec variations et traduction*. Paris: E. Bouillon, 1894; MORET, A. *Le Rituel du culte divin journalier en Égypte*, taip pat *La royauté pharaonique*.
38. Pastaroji knyga buvo parašyta siekiant soliarinę teoriją suderinti su osiriškąja, į kurią neatsižvelgiama „Knygoje apie tai, kas yra Hade“, viso to santrauką žr.: MASPÉRO, G. *Compte rendu de les hypogées royaux de Thèbes*, p. 163–179.
39. JEQUIER, G. *Le livre de ce qu'il y a dans l'Hadès*, p. 19.
40. Ten pat, p. 20, 39–41; MASPÉRO, G. *Compte rendu de les hypogées royaux de Thèbes*, p. 43–44; vertas dėmesio dialogas dėl „durų atidarymo“ tarp dievo ir šunburnio (babūno).
41. MASPÉRO, G. *Ten pat*, II, p. 166–168; apie duris į teismo vietą žr. „Mirusiųjų knyga“, sk. CXXV.I.52 ir t.
42. MASPÉRO, G. *Ten pat*, I, p. 348.
43. MORET. *Le rituel du culte divin journalier en Égypte*, p. 35 ir t.
44. Ten pat, p. 73–83, 87–89; MASPÉRO. *Compte rendu de les hypogées royaux de Thèbes*, p. 289–318.
45. Ten pat, p. 102–212 ir III lentelė.
46. MORET. *Le rituel du culte divin journalier en Égypte*, p. 226, plg. ir 10–15 bei aukščiau nurodytus puslapius.
47. Hado skyriai kilme susiję mažiausiai su dviem skirtingomis sistemomis. Pagal Tėbų ritualą, galutinis atgimimas įvyksta dvyliką valandą, šventajam laivui perplaukus išilgai, nuo uodegos ligi galvos, per milžinišką gyvatę, vardu „Dievų gyvata“. Pasak Jequier'io, ji pati yra atgimimo simbolis, nes gyvatės kasmet išsineria iš senos odos (JEQUIER. *Le livre de ce qu'il y a dans l'Hadès*, p. 132–133). Tačiau tai nepaaiškina praėjimo pro dviejų jaučių galvas (MASPÉRO. *Compte rendu de les hypogées royaux de Thèbes*, p. 169–171; apie dvyliką valandą žr. p. 96–101).
48. Ten pat, I, p. 23 ir t., 29. Pažymėtina, jog mumifikacijos tikslas yra būtent padaryti įmanomą atgimimą, gyvenimą po mirties.
49. SMIRNOV, I. N. *Les populations finnoises des bassins de la Volga et de la Kama*. Paris: E. Leroux, I, p. 138.
50. LASCH, R. Die Verbleibsorte der abgeschiedenen Seele der Selbstmörder. Iš: *Globus*, LXXVII, 1900, p. 110–115.
51. SHAKESPEAR, M. Typical Tribes and Castes, p. 225.
52. Labai retas reinkarnacijos per tėvą atvejis.
53. SMIRNOV, I. N. *Les populations finnoises des bassins de la Volga et de la Kama*, I, p. 133–144 apie čeremisius ir p. 357–376 apie mordvius.
54. Pavyzdžių žr.: HERTZ. La representation collective de la mort, p. 128, išn. 2.
55. HADDON. *Cambridge Anthropological Expedition to Torres Straits*, V, p. 355. Tokio paties ritualo esama ir tarp atliekamų vestuvių proga (žr. aukščiau).
56. Žr. WERNER, F. A. *The Natives of British Central Africa*. London: A. Constable, 1907, p. 229; SUTHERLAND RATRAY, R. *Some Folk-lore, Stories, and Songs in Chinyanja*. London: S. P. C. K., 1907, p. 179.

Versta iš: GENNEP, Arnold van. *The Rites of Passage*. The University of Chicago Press, 1960, p. 146–165: VIII. Funerals.

Iš anglų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS